

Віктор Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
тел. 0679189676, v.moysiienko@ukr.net,
Оксана Ніка, доктор філологічних наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
тел. 0503876820, nika_oksana@meta.ua

«ПРОСТА МОВА» В УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ В XVI СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано терміни «руська мова», «проста мова», які використовують науковці для називання літературно-писемної мови на землях, що входили до складу Великого князівства Литовського у XVI ст. На прикладах конкретних текстів показані спільні, інтегративні риси, що дають можливість потрактовувати літературну мову цих творів як одну, українсько-білоруську, та відмінні, що дозволяють робити висновки про впливи української, білоруської розмовної стихії на вироблення неписаного узусу цієї спільної для українців і білорусів літературно-писемної мови.

Ключові слова: «руська мова», «проста мова», офіційна мова ВКЛ, писемна пам'ятка.

The article discusses the terms “the Ruthenian language” (“ruska mova”) and “simple language” (“prosta mova”) used for literary and written varieties spoken in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century. Using a corpus of authentic texts, the author defines common integrating features that allow to identify their literary language as Ukrainian-Belarusian, and their distinctive features indicative of the impact of Ukrainian and Belarusian colloquial elements on the unwritten usage of this written literary language common for Ukrainians and Belarusians.

Key words: “the Ruthenian language”, “prosta mova”, the official language of the GDL, written record.

В статье проанализированы термины «руська мова», «проста мова», которые используют ученые для называния литературно-письменного языка на землях, которые входили в состав Великого княжества Литовского в XVI в. На примерах конкретных текстов показаны общие, интегративные черты, которые дают возможность потрактовывать литературный язык этих приведенных как один, украинско-белорусский, и отличительные, которые разрешают подводить итоги о влияниях украинской, белорусской разговорной стихии на выработку неписаного узуса этого общего для украинцев и белоруссов литературно-письменного языка.

Ключевые слова: «руська мова», «проста мова», официальный язык ВКЛ, письменный источник.

Літературно-писемна, так звана «проста», мова, яка активно вживалася на українських і білоруських землях у складі Великого князівства Литовського, дотепер є об'єктом вивчення, що викликає серед лінгвістів чимало суперечок щодо її потрактування. Що то була за мова? На основі чого вона постала? Який етнос зробив найбільший внесок в її становлення й розвій?

Уже усталений погляд на розвиток літературно-писемної мови на українських і білоруських землях після розпаду Київської Русі має таку схему: у XIV – XV ст. на цих теренах була поширена мова «руська» (мова документів і

грамот), яку багато українських і закордонних (крім білоруських) дослідників вважали і вважають спільною українсько-білоруською; у XVI ст. на цих теренах з'являється різновид цієї мови (а в дослідженнях деяких учених – окрема мова) «проста». При цьому «руській мові», як правило, відмовлювано в статусі літературної, а «просту» переважно називають мовою, що мала всі ознаки літературної.

Перед тим, як перейти до висвітлення проблеми на конкретних прикладах, так чи інакше маємо торкнутися потрактування термінів на означення цієї мови. Зауважимо, що в білоруській мовознавчій традиції, на відміну від української, термін «проста мова» вживано вкрай рідко. Принаймні в класичних працях із білорусистики (енциклопедіях, граматиках, підручниках з історії мови) його немає, натомість він є всюди в українських джерелах¹. Білоруські мовознавці послуговуються переважно одним терміном – «*старобеларуская літаратурная мова*»², українські ж – кількома: «*руська, проста, актова, староукраїнська, книжна українська*». Під «простою мовою» недвозначно розумів літературно-писемну мову «освічених українців і білорусів, яка виникла й сформувалася протягом XVI ст. і в кінці його стала загально визнаною для виразу богословської і наукової думки і взагалі понять і думок культурних верств південної та західної Русі» В. Перетц [15, с. 22]. Б. Успенський у своїй «Истории русского литературного языка XI – XVII вв.» виділяє окремий розділ «Проста /руска/ мова» как особый литературный язык Ю.-З. Руси» [18, с. 307]. Учений допускає виділення двох варіантів «простої мови» – українського і білоруського: український більше слов'янізований, білоруський – полонізований [18, с. 308]. П. Плющ так характеризував «просту мову»: «Проста мова» була книжна мова, в якій у різному співвідношенні

¹В енциклопедії «Українська мова» є гасло «проста мова», щоправда, з відсиланням до іншого «староукраїнська мова». – Українська мова. Енциклопедія. Видання друге, виправлене й доповнене. – К., 2004. – С. 535, 641-644; Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 154; Ісаєвич Я. Мовний код культури // Історія української культури. У 5-ти тт. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С. 196; В енциклопедії «Беларуская мова» є лише гасло «старобеларуская літаратурная мова» – Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С.531-533. Термін «проста» мова для білоруської писемності вживався значно рідше [Анічэнка У.В. Книжна-царкоўнаславянскія традыцыі ва ўкраінскай і беларускай перакладной пісьменнасці XVI-XVII ст. // Slavia, 1966. – №1. – С.65].

²Зауважимо, що в новіших лінгвістичних працях окремі білоруські мовознавці термін «проста мова» вживають. Зокрема, І. Клімаў в авторефераті дисертації «Мова перакладу Евангелля В. Цяпінскім (графіка, арфаграфія, фанетыка)». – Мінск, 1997.

поєднувалися українізми, давньоруські елементи, полонізми з латинізмами, церковнослов'янізмами й білорусизмами» [17, с. 155]. Ю. Шевельов починав відлік «простої мови» з 1580 року, відзначаючи її прикметні ознаки – «мова простонародна, з церковнослов'янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів» [22, с. 719].

Австрійський славіст Міхаель Мозер однозначно у своїх працях послуговується терміном «проста мова» щодо мовної практики як білорусів, так і українців: «Простая мова» представляет собой литературно обработанную, надрегиональную разновидность белорусского и украинского языков среднего периода, возникшую на основе общего «русского» (= украинско-белорусского) делового языка, которая, даже обнаруживая некоторые черты народного украинского и белорусского языков, испытывала настолько сильное влияние со стороны польских текстовых образцов, что исследователи часто оспаривали саму ее «белорусскость» или «украинскость» [9, с. 221] або ще: «Украинская и белорусская простая мова удивительно быстро стала полифункциональным литературным языком» [10, с. 117].

Існували й існують спроби не ототожнювати (або й протиставити) терміни «руська мова», «проста мова», мотивуючи, що за кожним із них стоїть окрема мова. Послідовно їх протиставляє В. М'якишев: «При всех своих различиях «мовы» /руська та проста – В.М., О.Н./ остаются в отношениях неразделимого единства, поскольку представляют одну языковую систему... Обе «мовы» характеризуются особенностью, которая во многом определяет их специфику – это широко трактуемая вариативность на всех языковых уровнях» [13, с. 170]. М. Мозер зауважує, що в цей період існують тексти, які не можна назвати «простомовними». До таких дослідник відносить мову так званих «люстрацій», тобто описів володінь і майна, а також мову інтермедій. «В частности, памятники такого рода показывают следующее: чем ближе язык определенного памятника стоит к настоящим народным украинским и белорусским диалектам, тем менее оказывается возможным называть его «простой мовой» [10, с. 118].

Протиставляти «руську» мову як літературну «простій» як нелітературній, думаємо, немає підстав. Мабуть, справедливо зауважувала І. Чепіга, що

«науковці, особливо історики, іноді навіть не здогадуються, що за термінами *руська, староукраїнська, актова, книжна, старобілоруська, давня східнослов'янська, канцелярська слов'янська мова ВКЛ* криється та сама мова офіційної слов'янської писемності ВКЛ у найрізноманітніших її лексико-стилістичних виявах» [19, с. 275]. Тут зауважимо: очевидно, єдине, чим відрізнялися тексти ділової писемності (в термінології М'якишева-Мозера «руськомовні») від світських (в термінології М'якишева-Мозера «простомовних»), так це повною відсутністю в ділових пам'ятках церковнослов'янізмів. Усі інші мовні стихії більшою чи меншою мірою представлені в обох різновидах текстів.

Історія розвитку української та білоруської літературно-писемних мов періоду XIV – XVI ст. навдивовиж подібна:

– писемні традиції постали на основі добре вироблених києворуської та галицько-волинської;

– білоруські та українські (крім Галичини та Закарпаття) землі в цей час входили до одного геополітичного утворення – Великого князівства Литовського;

– хвилі Реформації однаковою мірою котилися з Європи (через Польщу) і докотилися до України й Білорусі.

Самі сучасники – предки майбутніх білорусів та українців – у той час, дуже ймовірно, ні мовно, ні етнічно себе не протиставляли, називаючись народом «руським», і послідовно відмежовувалися від поляків і москвинів. Мову свою вони також називали «руською». Очевидно, ця дефініція стосувалася як тогочасної розмовної, так і писемно-літературної. Із поширення реформаційних рухів, із першими усвідомленими спробами перекладів Святого Письма народною мовою («люду посполитому для лѣпшого вырозумѣнія») писемну мову починають називати: «руський (рускїи, роський, роскїй) языкъ, діалектъ», «речь руская» «простый языкъ», «проста мова», «діалектъ домашний», при цьому вони відмежовували її (народну мову) від слов'яноруської термінологічно, називаючи відповідно – «языкомъ словянскимъ, словенскимъ, словѣнскимъ» [19, с. 275].

Закордонні лінгвісти й зараз у своїх студіях продовжують літературно-писемну мову ВКЛ послідовно називати «руською». М. Мозер: «Если, ориентируясь на нашу тему, дальше спускаемся в глубину веков и останавливаемся в XVI веке, то есть достаточно доказательств, что «русский» или «руський» (но не: «русский») язык того времени тем более воспринимался как единый язык всех «русинов» Великого Княжества Литовского и Польской Короны, несмотря на тот факт, что почти все самые существенные черты, по которым отличаются современный украинский и современный белорусский языки, тогда уже присутствовали в разных диалектных зонах украинско-белорусского языкового ареала, хотя, по всей вероятности, изоглоссы выглядели еще по-другому» [11, с. 180].

Литовський мовознавець С. Темчинас також вважає цю мову наддіалектною, спільною для всіх жителів ВКЛ: «Язык Великого княжества Литовского в разных культурных традициях называется по-разному. В Беларуси он называется старобелорусским, в Украине – староукраинским. Раньше он назывался канцелярским языком ВКЛ. Я лично, говоря по-русски, предпочитаю употреблять термин «руська мова», чтобы выделить этот язык, который имел свои отличительно-формальные признаки, но еще больше отличался своими общественными функциями от древнерусского языка.

И чтобы не происходило путаницы двух совершенно разных лингвистических понятий, я в русском тексте – устном и письменном, предпочитаю его называть русской мовой, или же официальным языком ВКЛ.

Ведь если мы, например, говорим – старобелорусский, то возникает проблема, почему не староукраинский, а ведь очень большие украинские территории входили в состав Великого княжества Литовского на протяжении долгого времени точно так же, как и белорусские, а этот язык, как мы знаем, употреблялся и на этнических литовских территориях»³.

³<http://ru.delfi.lt/vkl/history/uchenyj-slavist-kak-ruska-mova-stala-oficialnym-yazykom-vkl.d?id=49727298#ixzz2BHYm26cN>.

Упорядники збірників, присвячених мовній ситуації у ВкЛ, наголошують на нерозв'язаності проблеми трактування офіційної мови цього періоду: «Все еще не решенным остается вопрос о современном научном названии официального языка ВкЛ, который в разных работах именуется старобелорусским, староукраинским, (юго)западнорусским, канцелярским языком ВкЛ, простой и/или руськой мовой, «русским» языком и целым рядом других наименований. Несколько лет назад в литовской историографии был предложен удачный, на наш взгляд, термин *rusėnu kalba* '(досл.) русенский язык', вполне соответствующий историческому названию этого лингвистического явления, ср. лат. *lingua Ruthenorum*, восточнослав. *руський языкъ*. Таким образом, проблема, связанная со взаимным разграничением официального языка ВкЛ и современных восточнославянских языков, успешно решена лишь в некоторых терминологических системах, ср. англ. *the Ruthenian language*, польск. *język ruski* (не путать с *język rosyjski* 'русский язык'), лит. *rusėnu kalba* (при *rusų kalba* 'русский язык'). В восточнославянской научной традиции пока еще не выработаны термины, устраивающие все заинтересованные стороны. Сами мы склонны употреблять термин *руська мова*, который представляется достаточно выразительным (легко отличимым от названия *русский язык*), однозначным (в отличие от термина *проста мова*, имеющего иное диалектологическое и социолингвистическое содержание) и вполне соответствующим историческому названию официального языка ВкЛ» [14, с. 14].

Чому ми вибрали для характеристики період саме XVI ст.? Бо, по-перше, і в українистиці, й у білорусистиці це століття багатьма дослідниками названо періодом завершення формування визначальних рис обох мовних систем. «Адносна праблемы вылучэння беларускай мовы і беларускага этнасу са славянскай (усходнеславянскай) моўна-этнічнай агульнасці погляды вучоных звычайна сыходзяцца на тым, што завяршэнне гэтых працэсаў адбылося ў перыяд існавання Вялікага княства Літоўскага (14 – 16 ст.)» [8, с. 133]. «На дадзены перыяд /14 – 18 ст. – В.М., О.Н./ прыпадае не толькі ўзнікненне самабытнай славянскай мовы – беларускай у яе раннім (старабеларускім)

варьянцє і *яє росквіт у 16 – 17 стст.* /виділення наше – В.М., О.Н./, але і з'яўленне на Беларусі перших сярод усходніх славян друкаваных кніг» [16, с. 55].

«Справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською ... Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від 6 до 16 ст.» [21, с. 16]. Олекса Горбач виникнення української мови відносив до XI/XII, а остаточне її формування окреслює XV ст. [4, с. 1].

По-друге, в XVI ст. з'являється багато текстів, автори й писарі яких свідомо ставили за мету писати їх простою (наскільки на той час це можна було уявити) мовою. І Тяпинський із Полоцька «зъ евангеліи *ѿт* бога... через Христа пана....., которая з словенского, абы имъ теж и их власным езыхом рускимъ в друку вышла» [ЄТП, с. 11-12] і Василієвич із Григорієм з Сянока та Пересопниці «изъ языка бльгар(ь)ского на роускою мову» переклав „для лєп(ь)шо(г)[о] вырзоумлєн# людоу хр(с)тїан(ь)ского посполитого» [ПЄ, с. 392] відповідно намагалися Святе Письмо доступною мовою явити простому люду. Що вони розуміли під «мовою, язиком простим, руським»? Білоруську мову у випадку з Тяпинським? Українську мову у випадку з Василієвичем і Григорієм? Свідчень, які можуть хоч якось пролити світло на цю проблему, дуже мало, але вони є. Памва Беринда у тлумаченні окремих слів свого «Лексикону...» виділяє *церковнослов'янську, руську, волинську та литовську* мови «руски когут, волынски *п'ѡвень*, литовски *петухъ*» [2, стовпчик 199], які у свідомості автора, логічно припустивши, повинні були б мати таку відповідність: «руска» – «проста», спільна українсько-білоруська літературна мова; «волинська» – українська; «литовська» – білоруська. Реалізація задуму тогочасних писарів писати просто, тобто «простою мовою», привела до нового наповнення вже добре виробленої й кілька століть активно вживаної передовсім у документах і грамотах «руської мови»: 1) «руськомовна основа», 2) польська мова, 3) церковнослов'янська мова, 4) переважно поліська (північноукраїнська і південнобілоруська) розмовна стихія та менше проявлювані південноукраїнська й білоруська.

Свої роздуми проілюструємо на прикладі аналізу мови найтипівіших білоруських текстів: «Євангелія В. Тяпинського» 1580 р. [ЄТ, ЄТП], «Повісті про Трищана» кінця XVI ст. [ПТ] і, відповідно, українських: «Пересопницького Євангелія» 1556 – 1561 [ПЄ], «Ключа царства небесного» 1587 р. Герасима Смотрицького [КЦН].

Чи не в кожному тексті, створеному на теренах України та Білорусі, що входили до складу ВКЛ, можна виділити кілька мовних стихій. Передусім кожна така пам'ятка характеризується рисами загальними, наддіалектними, які не «прив'язують» текст до конкретної території. Таких мовних особливостей найбільше, оскільки до них відносимо успадковані з попередньої писемної традиції (наприклад, збереження давніх елементів на всіх мовних рівнях), а також різновідсоткове для кожної окремо взятої пам'ятки вживання полонізмів і церковнослов'янізмів.

Передусім виділяємо об'єднувальні риси, наявність яких у тексті не дозволяє потрактувати його ні як властиво білоруський, ні український. Тут наводимо лише по кілька прикладів, яких у кожній із чотирьох пам'яток десятки, а то й сотні.

Характерними спільними мовними рисами для всіх чотирьох пам'яток є на рівні фонетичному: 1) перехід *e>o* після шиплячих: ПТ – *Божое* 6, *ω(m)* *жоны* 6, *плацо(m)* 6, *мечомъ* 9, *плачомъ* 10, *чому* 21, *жодаеш* 51 та ін.; КЦН – *в чомъ*, *родичовъ*, *книжокъ*, *вчора*, *чорному*, *жоны* 104; ЄТ – *чоловеку* 13 зв., *з жонъ* 14 зв., *чого* 15; ПЄ – *ящорчина*, *жона*, *ночоваль*, *родичовъ* 34; 2) чергування *y // в* у прийменниках і префіксах: ПТ – *душею* и *вмо(m)* 6, *вчинити* 6, *учинити* 7, *вжэ ль ... ужэ* 9, *ударыль ... вбилъ* 9, *ув очы* 9 /можливо, *у вочы/*, *ув островэ* 21, *ув ыншую* 23; ПЄ – *ввесь*, *оувесь*, *вчиниль*, *оучиниль* 36; КЦН – *кто усель*, *кто вишоль*, *ажъ у пеклѣ*, *з нихъ улэ³* 104; ЄТ – *учинили*, *всхотели* 23 зв., *ввойти* 24 зв.; 3) відсутність африкати на місці **d+j* та наявність такої на місці **zd+j*: ПТ – *для до(ж)дчу* (атмосферне явище) 23, *я эго дождчу* (дождуся) 107; КЦН – *роженые*, *оугожати*, *вожа*, *одежу*, *въжджчаеть*, *дожчь* 105; ЄТ – *не осужали* 15 зв., *одежи* 20 зв.; ПЄ – *оусажень* 147; 4) відображення наслідків уподібнення приголосними *j* у

фіналях іменників із відсутністю (у переважній більшості випадків) написання двох графем: ПТ – *розмышленє* 11, *у везэнє* 12, ЄТП – *забурє(н)я* и *ображє(н)я* 140-141, *забєга(н)ємь* 188, *щипа(н)ємь*, *огижа(н)єм* 202-203, КЦН – *бачє^нє*, *пыта^нє*, *преданнемь* 105; ПЄ – *боудованѦ*, *засмоучєнѦ*, *листа* 37; 5) асиміляція *с* – *з*, рідше *т* – *д* у прийменниках і префіксах: ПТ – *и(с)* *Корновали* 19, *одопъхнул* 21, *ω(т)пихати* 22, *одному з на(с)* 21, *с ко(н)ми* 21, *з велики(м)* 22; КЦН – *зъ другого*, *з радостю*, *з двома або с трєма*, *з нею* 105; ЄТ – *с тобою* 17, *зжѣчи* 18, *од него* 27 зв., *с нєба*, *з нєба*, *одъ крови*, *ω(т) крови* [6, с. 16]; ПЄ – *бєс при(т)чи*, *роспнєтє*, *згасаю(т)*, *з ним*, *ис корєнємь*, *ис цр̣квє* 36; 6) відображення явища II палаталізації: ЄТ – *в руцє* 4, *в муцє* 13 зв., *при дорозє* 17, ПТ – *в муцє* 90, *на ласцє* 18; 7) рефлексі *гь*, *ль*, *гь*, *ль* між приголосними: ПЄ – *блистаюущисѦ*, *кривавымь*, *криница* 34; ЄТ – *блыщачи*, *дрижачи*, *стривожєни*, *тривають* [6, с. 18];

8) зміна *л>в* (ѣ) в аналізованих пам'ятках на письмі виявлена рідко: ПТ – *нагну(в)сѦ* 96; ЄТ – *оженивсє* 30; ПЄ – *бывь* (був) 223;

на рівні морфологічному: 1) вживання паралельних закінчень (-а, -у) в Р. одн. іменників II відміни ч. р. на позначення назв неістот: ПТ – *до часу* 91; КЦН – *бѣгу* 55, *бєз встыду и страху* 25, *роду* 6, *свѣта* 25, *закона* 62; ЄТ – *пана дому* 13 зв., *голосу єго* 15 зв., *противъ духа* 16, *з скарбу* 19, *ω(т) страху* 20; ПЄ – *виноградоу*, *винограда*, *народа*, *народоу*, *вѣтроу*, *вѣтра* 38; 2) уживання паралельних закінчень (-у, -ови) в Д. одн. іменників II відміни чоловічого роду: ПТ – *королевы поклонилъсѦ* 11, *пахолку* 18, *пану Трыцану* 90; КЦН – *апѣлу*, *закону*; *лахови*, *русинови*, *упорови*, *законови* 106; ПЄ – *авраамови*, *аврамоу*, *вѣтрови*, *вѣтроу*, *мирови*, *мироу* 39; ЄТ – *человеку* 26; 3) написання з *н* унаслідок перерозподілу основ у формах непрямих відмінків займенників *он* (она, они), якщо вони вживані після прийменника: ПТ – *ω(т) него* 21; КЦН – *з нею*, *з ни(м)* 105; ЄТ – *с нїм* 15, *за нимь* 15 зв.; ПЄ – *з ним*, *на неи* 44; 4) давні *ы*, *и*, що постали з *ь*, *ь* перед *ј* дали *и* (*ы*): ПТ – *злы(и)* 33, *другий* 90; КЦН – *злый* 63; ЄТ – *злый* 16 зв., *слєный* 21; ПЄ – *злыи* 498, *простый* 608, *живый* 486; 5) збереження давніх флексій -ом, -єх, -и(ы), -ми в іменниках ч. р. і ж. р. Д., О.,

М. відмінків множини: ПТ – *вitezми* 90, *вitezем* 92, *з мечы* 91, *днехъ* 19; КЦН – *в лѣтєхъ, по краєхъ, на соборєхъ*; ЄТ – *на нѣсєхъ* 13 зв., *людємъ* 16, *о хлебохъ* 22; ПЄ – *на(д) доухы, со оучєники, печалми* 41; б) скорочення кінцевого *-ть* у дієсловах III ос.: ПТ – *хочє* 7, *нє можє* 12, *нє хочє* 15, *єдє* 97; КЦН – *дбає* 58, *нє можє* 109; ПЄ – *живє, можє, йдє, найдє, нє помагає* та ін. 44; 7) наявність кличної форми: ПТ – *панє Говорнарє* 14, *ω Трыцанє* 22, *вitezю* 92; ПЄ – *дѣчко* 215; ЄТ – *учитєлю* 16 зв., *панє* 20, *дружє* 27 зв.;

на рівні словотвірному: 1) творення форми суперлатива за допомогою префікса *на-*: КЦН – *наболиє, нагоршаа, нахво^рши^и* 108, але *на^ивы^шшого* 39; ПТ – *в навышшому* 122, *намилѣйшого* 123, але *наймоцнѣшыє* 124;

на рівні синтаксичному: 1) вживання конструкцій із прийменником *ку / к і* з прийменником *до*: ПЄ – *до тємницѣ, до црѣквє, до домоу* 47; ПТ – *кѣ ранє* 22, *ку вытєжству* 107, *до господы* 22, *до раны* 25; ЄТ – *к нєму* 19 зв., *до живота* 26 зв.; КЦН – *до матєрє* 5, *ку горѣ* 7, *до прибытько(в)* 7.

Зауважимо, що, крім згаданих спільних українсько-білоруських особливостей, які виділяли в різні часи різні дослідники [5, с. 255-257; 3, с. 153-160; 1, с. 49-69], для «простої мови» характерні були й інші об'єднувальні тенденції: наявність полонізмів і церковнослов'янізмів. У всіх чотирьох пам'ятках їх дуже багато, тут обмежимося кількома прикладами. Полонізми: ПТ – *вару(й)* 7, *лєчъ* 10, *далибогъ* 10, *на кого-колвє* 10, *видаль* 11, *цаловати* 15, *пєкную* 14, *с прохомъ* 122, *вдарцу* 122, *оправца* 123 та ін.; КЦН – *зацность, звлаца, оувєлбилъ, вобєцъ, змазы, вєлка ноцъ, члонки, тылко тєразъ, кто хцє* та ін.; ЄТП – *призвоито, взгардою, зазростью, зычливости, овшем, учьстивоє, зацноє, упрєймость* 31-40⁴, *почонъши* 25. Церковнослов'янізми наводимо лише з «Повісті про Трищана» та з «Ключа царства небесного», оскільки в обох Євангеліях їх дуже багато: ПТ – *брємѣ(н)на* 7, *младєнца* 7, *изъ града* 124 та ін.; КЦН – *трѣлцаго* 101, *сіяюцаго* 102, *на младый, под устнами, вѣры вашєя, възгоржають* та ін. 116.

⁴ Тут і надалі цифрами вказано рядок з Передмови В.Тяпинського до Євангелія.

До другої групи лінгвальних особливостей віднесемо явища, реалізація яких у писемній практиці XVI ст. могла вказувати на територіально-мовну (діалектну) належність писаря.

Фонетика.

Вияви етимологічних *o,*e в новозакритих складах.

Реалізація *o > у (нучь), *e > ю (тютька) може свідчити про південноукраїнське походження писаря, оскільки в текстах XVI ст., наприклад, із Галичини, південної Волині та Закарпаття така рефlekсація була явищем звичним.

Збереження *o,*e в усіх позиціях властиве текстам із Волині, Київщини та Білорусі.

У досліджуваних текстах (за винятком Пересопницького Євангелія) не засвідчено ніяких інших виявів, крім o та e. У Пересопницькому ж рукописі І. Чепіга виділяє багато випадків написання літер у, ю на місці етимологічних *o,*e: ПЄ – *влосоувь, братоув, юй, до оученикоувь, слоувь, о ню(м), постоу(и)те, злодѣювь* та ін. 33. Єдиний випадок у «Ключі царства небесного» Г. Смотрицького: *днювь* КЦН, 103.

Приклади з написанням (друком) «нового ятя» в пам'ятках неспростовно вказують на «ікальну» вимову авторів. У досліджуваних текстах такі випадки поодинокі і що характерно – не лише в очікуваних українських, у ПЄ – *вєсѣла* 50, але й у текстах із білоруських територій: ПТ – *брємѣ(н)на* 7, *мѣчь* 21; ЄТ – *възгромажѣньяхъ* 13, *зрожѣнью* 27. Певна річ, що це не підстава робити висновок про «ікальну» вимову, наприклад, Тяпинського, але йдеться про писемно-літературний узус, який «долав» ізофони поширення конкретних говірних явищ.

Вияви *ѣ.

Відсутність літери ѣ або цілковите збігання (поплутування) графем ε та ѣ незалежно від наголошуваності може свідчити про білоруське (не поліське та не південноукраїнське) походження писаря. Такі поплутування наявні в перекладній частині Євангелія Тяпинського: ЄТ – *чѣрѣз* 2 зв., *мѣшкаль* 3 зв., *вѣликимъ* 6 та ін. Із тексту стає зрозумілим, що Тяпинський сам чи набірники

літеру **ѣ** ототожнювали з *e*, ставили її аби не так, як у протографі: оригінал *грехи*, *гнѣва* – переклад *грѣхи*, *гнѣву* 4, *въ руцѣ* – *в руцѣ* 4, *в морѣ* – *в морѣ* 5, *шѣдѣ* – *шѣдѣ* 6 зв., *служѣ* – *служѣ* 6 зв., *ищѣтѣ* – *ищитѣ* 8 зв. та ін. Відзначимо, що написання букви **ѣ** відповідно до ***ě** незалежно від наголошуваності вочевидь переважає: *болѣсти* 6, *сповѣдати* 6, *не грѣшите* 6, *опѣкати* 7, *обѣца(л)* 8, *по дубровѣ* 12, *в коморѣ* 14, *к ранѣ* 22, *дѣвка* 6, *приѣхали* 6, *к рѣцѣ* 7, *потѣшылса* 8, *верны(и)* 8, *по головѣ* 9, *человецѣ* 13, *сѣдела* 14, *побѣгѣ* 21 та ін.

Залежність рефлексії давнього ***ě** від наголосу є характерною особливістю поліських (північноукраїнських і південнобілоруських) говорів (під наголосом – **ѣ**, у ненаголошеній позиції – *e*). Ця особливість широко засвідчена в усіх досліджуваних текстах. Під наголосом – **ѣ**: ПТ – *дѣвка* 6, *не вѣдала* 6, *на мѣсто* 6, *тобѣ* 6, *дѣла* (Р. мн.) 6, *тоє дѣвки* 6, *вѣрою* 6, *здѣ са подѣло* 7, *повѣдѣ* (нак. сп.) 7, *вмѣстѣ* 7, *на свѣтѣ* 7, *дѣвка з дѣтемѣ* 8, *мѣитѣ* (нак. сп.) 8, *человѣчество ... сего свѣта* 8, *вѣрно* 9, *пє(р)вѣ(и)* 9, *смѣла* 9, *семлѣтъ* 10, *на свѣтѣ* 10, *свѣ(т)ло* 10, *збѣглоса* 10, *сомлѣла* 10, *удѣлалѣ* 10, *на колѣнѣ* 11, *годно є(и) є(ст) умрѣ(т)* 12 /вона варта смерті/, *хотѣла* 12, *ихѣ обѣяхѣ* 12 /обох/, *смѣти* 13, *лѣпнѣшати* 14, *сѣдѣти* 14, *волѣль бы* 21, *и всѣли* 21, *стерпѣти* 21, *идѣтѣ* 22, *въ стѣгнѣ* 22, *розболѣльса* 22, *гледѣти* 22, *для вѣтру* 23; ЄТП – *вѣру* 1, *вѣрнѣ* 16, *в лѣта* 25, *не нѣмець* 28, *хотѣли* 35, *для лѣтшое их вѣри* 45, *в вѣрѣ* 53, *на мѣстьцѣ* 72, *смѣле* 77, *перед тисечю лѣт* 99, *цѣлеваль* 103, *к вѣрѣ* 116, *усмотрѣти* 133, *прозрѣвши* 136, *на мѣстьца* 146, *на вѣчний* 166, ЄТ – *гнѣваючииса* 6.

У ПЄ – під наголосом: *хотѣль*, *вѣрень*, *бѣсы*, *до мѣста* та ін., у ненаголошеній позиції: *дѣвици*, *ленивыи*, *повтекали*, *роздѣлиль*, *ослепиль* та ін. 33.

У КЦН під наголосом: *добродѣльныє*, *наслѣдѣникомѣ*, *оу правовѣрїи*, *на мѣсцѣ*, *вѣкъ*, *хотѣль вѣдати*, *лѣпнѣшую*, *хлѣбомѣ*, *розгнѣваль*, *цѣлоє* та ін. 103, *на свѣтѣ* 29; у ненаголошеній позиції: *пременяютса*, *телесный*, *у вѣрѣ*, *леноватиса*, *змешавши*, *покрепити*, *выехаль* та ін. 103.

Рефлекс *ě >и незалежно від наголосу неспростовно свідчить про південноукраїнські витоки тексту. Найбільше таких прикладів з аналізованих пам'яток засвідчено в Пересопницькому Євангелії: ПЄ – *или, исть, смотрили, ликарю, хотили, свитаню* та ін. 33. Непоодинокі випадки подібної рефлексії в «Повісті про Трищана»: ПТ – *на свитаньи 6, къ доброти 7, вернимоса 9, ништо 12, понесимо 27, прывитал 91, кленимоса 92* та ін.; кілька виявів у Передмові Василя Тяпинського до свого перекладу: ЄТП – *беглійшими П.111, вѣдомый ... видомыи 126-127*. У тексті трапляються й поплутування **ѣ** – *и*: ЄТ ни – нѣ 7, дѣта 11 – дита 13, вѣ свидетельство – на свѣдоцтво 13.

Лише один випадок маємо в творі Г. Смотрицького: КЦН – *довтипный 104*.

Вияви *ę та *'а.

Однією з найоригінальніших поліських рис у системі вокалізму є *ę, *'а >е в ненаголошених складах: [*м'н'ѣсец', м'н'ѣсечник, пет'нанц'ет', 'пойес (М), 'ловет, йе'зи'к (Ч), 'девет' (П), запре'гаї (В)*]*.

Ця особливість виразно починає проявлятися в пам'ятках із Волині та Київщини від XIV ст. [11, с. 104].

Факти сучасної діалектології дозволяють окреслити досить точно ареал поширення досліджуваного явища: північноукраїнське наріччя – північні говірки Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, крайня західна межа поширення – течія річки Стир [АУМ, т. I, к. 48 (*колодез'*), 49 (*месец'*), 52 (*запрежу*), 53 (*памет'*); Т.П. – К.к. 42, 44, 45, 46; 20. Т.Ш. Ч.З. -К.к. 4, 10] та південнобілоруські говірки: *ходз'еу', ход'ет'* – правобережжя Горині [ЛГБГ, к. 23]; *пам'еу', зайеу, дзесець* – умовна лінія – на північ від Берези, – середня течія річки Лань – басейн Ясельди – на південь від Ганцевич – Бобруйськ – Слуцьк – на північ від Солігорська – Калинковичі – устя Сожі [там само, к. 27]. Ці ізоглоси цілком ув'язуються з твердженням Ю. Карського про те, що

*Приклади взято з фонотеки говорів Житомирщини (зберігається в Північноукраїнському діалектологічному центрі кафедри української мови Житомирського державного університету), записи до якої здійснювалися протягом 1996-2003 р.р. П – с. Пиріжки Малинського р-ну, Ч – смт. Чоповичі Малинського р-ну, М – с. Мелені Коростенського р-ну, В – с. Васьковичі Коростенського р-ну.

«перехід *a* в *e* насправді не відомий багатьом білоруським говорам», це явище «особливо поширене на півдні і південному заході Білорусі; на півдні бачимо збіг із подібною рисою північно-малоруських говорів» [6, с. 99, 102].

В усіх аналізованих текстах явище виявлено послідовно: ПТ – *вitezA* 6, *бачечы* 8, *боєчысA* 10, *памєти* 10, *погляды* 11, *просечы* 11, *кленучы* 15, *агледал* 21, *єзыкомъ* 65 та ін.; ЄТП – *єзыком* П. 12, *гледечи* ... *видечи* П. 64, *дле* П.84, *перед* тисечю П. 99, *словенскіи* П. 106, але під наголосом – *словене* П. 108, *памєти* П. 115, *мовєчи* П. 135, ЄТ – *свєтым* 4, *дєсєти* 5 зв., *ни* *предуть* 8 зв., *єрмо* 15, *берємє* 15 та ін.; КЦН – *памєтаєтє*, *тысєча*, *гледитъ*, *дєсєти*, *ввводєчи*, *досєгати* та ін. 104. У Пересопницькому рукописі писарі в переважній більшості випадків континуації **ę* та **ʼa* (незалежно від наголошуваності) писали графему *ѡ*.

Відображення твердості / м'якості шиплячих, *ц* та *р*.

Найбільш послідовно відображав на письмі твердість шиплячих, *ц* та *р* переписувач «Повісті про Трищана»: ПТ – *сѡ* *прыближсѡла* 6, *Трыщѡ(н)* 6, *тры* 7, *говоры(ли)* 7, *говору* 8, *прышоль* 8, *ударая* 21, але – *говорити* 7, *говори(ш)* 12; *мучыласѡ* 6, *видєвши* 6, *очыма* 6, *боѡачысѡ* 7, *жывота* 8, *застрацы(л)* 9, *нє жєнившыся* 9, *и(н)шыхъ* 14, але – *вчинити* 6, *учинити* 7; *дѡвцѡ* 6, *лицѡ* 6, *к рєцѡ* 7, *рыцѡровъ* 8, у *Фра(н)цыю* та ін. 13. У Євангелії Тяпинського, зокрема в Передмові, взагалі немає прикладів ствердіння шиплячих приголосних, навпаки в ЄТП – *за ѣшю* 178. Небагато випадків відбиття твердості *р*: ЄТ – *мору* 5, *добрыє* 9, але – *морѡ* 5, *на лихтари* 6, *добриє* 6, *къ олтарю* 6, *пєредъ олтарєм* 6 зв., *лекарѡ* 11 зв., *пастырѡ* 12 зв., *потѡрѡет* 13 зв., *гсѣдарѡ* та ін. 18. Значно частіше натрапляємо на приклади диспалаталізації *ц*: ЄТП – *причи(н)цѡ* 88, *на мѡстьца* 146, *до ко(н)ца* 174, але *конєць* 176, ЄТ – *дєвица* 2 зв., *в границахъ* 5, *чужоложницѡю* 6 зв., *столицѡ* 6 зв., *нє противитца* 7, *судитца* 7, але – *дєржи(т)сѡ* 8, *трудѡтьсѡ* 8 зв., *вулицѡ(х)* 7 зв., *пиєницѡ* та ін. 18.

У Пересопницькому Євангелії після шиплячих графему *ы* знаходимо досить часто: ПЄ – *пригожый*, *лжывыи*, *овєчый* та ін. 34. У пам'ятці багато

прикладів відображення м'якості *ц* та *р*: *криница* 37, *оученици его* 146, *кроти* 146, *в темницю* 147, *в ср(д)ци* 147, *житницю* 150, *в ѿцѣ* 151, *волци* 151, *на мытници* 154, *младеньце(м)* 159, *законници* 161, *дѣцю* 215 та ін., але *дѣсница*, *птица* 37, *дѣвица* 155, *ѿ(т)ца* 158, *ядца и ваиноійца* 159, *на оулица(х)* 160, *птица* 162; *дѣщерѧ* 155, *коурѧчегосѧ* 161, *до мора* 214, *оузрѧть* 222, *стрѧсноуль* 223 та ін., але *мытары* 154, *в моры* 214.

Після шиплячих в острозькому друці букву *ы* фіксуємо поодинокі: КЦН – *на^йвы^шшым* 25, *инъшыѣ* 29, *чыста, причынамъ* 103. Диспалаталізацію *ц* та *р* виявлено значно частіше: *колѣсницю, таємницы, працювати, столицъ, на мѣстцы, до конца, ѿт працы, мѣстца* та ін. 105, але – *в кузници* 25, *старцѣ* и *дѣицѣ* 28; *присмотруватисѧ, календара, календару, ратовати, пастѣра, кгосподара* та ін. 105, водночас всередині слів переважають написання з відображенням м'якої вимови: *рострѧснути, радити, порядку* 24, *грѧдуцаго* 28, *потварѧеть* 29, *притрѧсають* 32.

Лабіалізація кінцевого *е* після шиплячих і *ц*: ПТ – *мѣстцо* 25, *сѣрцо* 41; ЄТП – *вжо* 22, *сердцо* 8, *сѣрдѣцомъ* 15, *ужо* 19 зв., *лицо* 22.

Лабіалізація наголошеного *е* після м'яких передньоязикових: ПТ – вельми вѣсол 32.

Конвергенція давніх **і*, **ы*>*и*: КЦН – *ви^нни, ви^нны* 56, *вторы^й*, *вторий* 57, *години, години* 58; ЄТП – *их вѣри* 45, *некоторые* 73, *попсованы* 181, ЄТ – *умилованы* 5 зв., *млстины* 7, *рибы* 9, *мудри ... и щиры* 13, *поличоны* 13 зв., *ѿткрыль* 15, *одным* 15, *рибокъ* 21 зв., *згори* 23 зв.; ПЄ – *на мори, на моры, тисячи, в пустини, з рибами* та ін. 32.

Морфологія.

Наявність прикметникового, займенникового, числівникового закінчення Н. мн. та жіночого роду Р. одн. *иѣ, -оѣ / -иѣ, -ои*: КЦН – *свои* 13, *божиѣ* 54, *великиѣ* 55, *чужьиѣ* 6, *тыѣ* 87, *вѣчноѣ* 56, *великоѣ, непоро^чнои* 108; ПТ – *у моѣ дни* 20, *великоѣ доброты* 20, *люди добрыѣ* 22; ЄТ – *хромые, слѣпыѣ, немые* 21 зв., *стороны цѣсарии* 22 зв.; ПЄ – *великыи* 437, *добрыи* 473, *мои* 544, *тѣи, тыи* 652, *великои* 437, *доброи* 473, *тои* 651.

Закінчення -ей/-ий у Р. мн. іменників колишніх јо-основ, й-основ, п-основ: ПТ – переважає **-ей**, але *дни(и)* 84, 118; КЦН – переважає **-ей**, але *людий* 38, ПЄ – переважає **-ей**, але прикладів з **-ий** багато: *тислчій, грошій, людій* та ін. 40-41.

Інфінітивна **фіналь -ти / -ть**: КЦН – переважають форми на **-ти**, лише *чини^м* 109; ПТ – *умерети, плакати* 10, *закрытисл* 6, *розрушити, выполнити* 6, *говорити* 77, а після задньоязикових на **-чи**: *сл стержчы* 10, *рчы* 13, відсутні форми на **-ть**; ЄТ – *ести, ѿ^мкрити, чїніті* 15, а після задньоязикових на **-чи**: *зжѣчи* 18, відсутні форми на **-ть**.

Закінчення дієслів теперішнього часу у формі І особи множини **-м / -мо**: КЦН – *видимъ* 38, *вѣдаемо* 58, *маемо, не має^м* 109; ПТ – переважають флексії на **-м**, але *хочемо* 70, *учинимо* 98; ЄТ – *хочемъ* 16 зв.; ПЄ – переважають флексії на **-мо**: *беремо, вѣдаемо, знаємо, хочемо* та ін. 44.

Закінчення дієслів наказового способу І особи множини **-м / -мо**: ПТ – *убимо* 6, *ѡставмо и повѣда(и)мо* 9, *поє(д)мо* 13, *по(и)димо, терпѣмо* 71, *вернимосл ... порадимосл* 78.

Дієслівний суфікс -ыва- /-ова- / -ава- / -ува- : КЦН – *выслухава^л* 57, *присмотруватисл, обачувати* 109; ПЄ – *по(д)коповаю(т)* 149.

Акання. Очевидних прикладів цього явища в досліджуваних текстах виявлено лише кілька: ПТ – *Онъцолот /при регулярному Анъцолот /* 79, *ку варотамъ* 105 та ЄТ – *прї нага(х)* [7, с. 10] решта випадків можна потрактовувати як закономірні чергування при дієслівному словотворенні: ПТ – *поламали* 21; КЦН – *помагаєтъ, поламанымъ* 104; ЄТ – *поламати, помагати, выганати, розмавлати* [7, с. 10]; ПЄ – *выганати, ламаль, помагаль* 35.

У «Повісті про Трищана» засвідчено активне вживання конструкцій із прийменником *на*, які білоруською (і українською) літературними мовами успадковані не були, а з часом замінені на безприйменникові або стали вживатися з іншими прийменниками: ПТ – *да(и) его на мене* 'дай його мені' 10, *пал на колѣнѣ своемъ и на королевы поклонилъсл* 'королеві вклонився' 11, *вчынили на его волю* 'вчинили волю йому' 47, *мстилъ на тебе* 'мстив тобі' 62.

Такі ж само конструкції ми виявили в Луцькій замковій книзі 1561 року: ЛК 1561 – *хотачи на мене взати мыто 20 зв., стали на на(с) ... стрела(ти) 37, справе(д)ливо(ст) на по(д)да(н)ных своих вчинити 41, просачи на мене права 51 зв., стали на его м(л) би(ти) 52, ста(ли) на него сечи 82 зв., всказано на ни(х) 4 зв., всказано на мнѣ 108⁵*. У «Повісті ...» натрапляємо й на інші приклади оригінального узгодження, яке також відоме й писарям Луцької книги: ПТ – *не хотѣль для Паламидежа пытати 92, ЛК 1561 – и и(н)шиє для таковых кри(в)дѣ хота(т) про(ч) ити 102 зв. (тут для = через); ПТ – А мене его повѣдали у дуброва(х) 91, ЛК 1561 – они его в дворе быти поведа(ли) ’вони повідомили, що він у дворі’ 37.*

У всіх аналізованих пам’ятках виявлено значну кількість лексики, яка з часом стала активно вживаною в українській і білоруській мовах. Особливо в цьому плані цікава «Повість про Трищана»: ПТ – *свѣ(т)ло ’каганець’ 10, готу(и) же са 21, не помагало 22, каятиса 20, зброю 21, нікуды 22, я са тобѣ дивую 22, не мѣи ми за (з)лэ 26, юнак 27, ждати пры студни 44, наготу(и) 44, чому так тужыш 49, зневѣрытиса 52, готуютьса 55, сорому 65, дакуемь 65, которыи сезде влѣзе(т) 72, одно бы ми ты здоров был 81, неха(и) са на свѣжы(х) збодая(т) 91, не ква(н)са 95, тоє надѣи 96, почека(и) ма 96, прывиталиса 98, то бы са ему не заборонило 92, посмыкаласа, як змия на купе 106, ма частуете 106 та ін.*

Крім таких спільних українсько-білоруських лексем, у пам’ятці виявлено як очевидні українізми: ПТ – *доло(в) спустати 23, доло(в) спущены 92, злѣзь доловь 92, не лека(и)са 9, пота(и) ’тайкома’ 31, одного хлопя 49, як са маєте 71, уложы(л) мѣчь у по(ш)вы 66, отпочынути 75, матерыну 77, кленимоса 92, молодшы(и) 105, так і білорусизми: ПТ – на шны(и) гу(к) 10, в сустречу 11, изъ земли гетое 35. Якщо зважити на всі вище відзначені мовні особливості цієї пам’ятки, де навдивовиж поєднано непеєднуване (незаперечні*

⁵Цифра після ілюстрації мовного матеріалу вказує на аркуш оригіналу книги Луцького замкового уряду 1560-1561 року, що зберігається в ЦДІАУ в м. Києві – ф. 25, оп. 1, спр. 1.

українізми й білорусизми), то не виключаємо факту переписування твору з українського чи білоруського протографа.

У Євангелії Тяпинського та в «Ключі...» Г. Смотрицького використано переважно лексику спільну, яка не викликала запитань у тогочасної грамотної людини з будь-якого регіону ВКЛ: ЄТП – *почули* 82, ЄТ – *нихто* 15, *зголоднелі* 15, *очи зажмурили* 17 зв., *прагнули* 17 зв., *на рольи* 18, *гнѣздатьса* 18, *светло* 5, *ніакъ* 6 зв., *на птахи* 8 зв., *досюль* 14 зв., *сезде* 15 зв., 23, *николи* 15 зв., *всих* 15 зв., *збудую* 22 зв. та ін.; КЦН – *гинути*, *жартовати*, *накеруєть*, *починають*, *колись*, *чуйность*, *надѣи*, *не ленуйтеса*, *не годитса*, *квѣтки*, *в зъгоде*, *свѣдчатъ*, *лакатиса*, *подманути* та ін. 116-117.

У Пересопницькому Євангелії, творці якого «намагалися максимально наблизити старослов'янський текст до українського читача» [20, с. 51], українізми трапляються значно частіше: ПЄ – *черевики*, *медведка*, *весѣла*, *по оукраина(х)*, *ис соутажцею*, *дахъ*, *торбы*, *по(д)вора*, *глекъ*, *збанъ* та ін. 50-53.

Аналіз мови досліджуваних чотирьох пам'яток, створених на різних територіях, за різних обставин і потреб, дозволяє зробити висновок про їхню очевидну мовну близькість. Список авторів і творів можна продовжити. Тут доречно згадати віленські стародруки, тексти, авторами яких були книжники, котрі ще наприкінці XVI ст. представляли братські школи Львова та Острога. І Мелетій Смотрицький, і брати Зизанії у своїх творах віленського періоду («Казанье на чест(ъ)ны(й) погребъ... Леонтія Карповича» (1620); «Казанье Кирилла, патріарха иерусалимского...» (1596) та ін.) не виходили за межі неписаного тогочасного мовного узусу. Це стосується і білоруських авторів, наприклад, Ш. Будного, А. Римші.

Скільки б не писали українські й білоруські дослідники, аналізуючи тексти XVI ст., що вони писані передовсім українською/білоруською мовою і ніякою іншою, про виняткове значення саме тієї чи іншої мови у великокняжому дворі, все ж останнє слово має бути за текстами, власне мовними фактами. Наголошуємо: ніхто не може ставити під сумнів функціонування білоруської мови в цей час як самодостатньої системи, як і української. Питання в іншому: на білоруських та українських теренах, які входили до ВКЛ (уся Білорусь,

Волинь і Київщина), у XV – XVI ст. послуговувалися літературно-писемною мовою, яка на білоруську та українську диференціювалася дуже умовно, а багато текстів (не знаючи місця їх створення) взагалі неможливо «націоналізувати». «Руські люди», жителі ВКЛ, писали в канцеляріях, творили друковані тексти однією мовою «руською, простою». Так чи інакше на мові цієї території в ранній період (XIV – XV ст.) позначився галицько-південноволинський вплив. І в багатьох випадках, наприклад, тексту із глибокої білоруської території знаходимо явно небілоруський «новий **ѣ**», чи очевидний приклад конвергенції $i_{ы} > u$. Водночас в українських текстах маємо випадки лабіалізації кінцевого $e > o$ (*вжо, мѣсцо*), акання, відображення твердості шиплячих, що стало наслідком білоруського впливу. Чим більше вченим (грамотним) був автор (писар), тим менше в його творах траплялися вузьколокальні українізми чи білорусизми. Дуже мало розмовних (місцевих діалектних) явищ виявляємо, наприклад, у подолян батька й сина Смотрицьких, тернополянина Наливайка, галичан Зизанія, Беринди. Це ж стосується й авторів, вихідців із Білорусі: Тяпинського, Будного, Римші. Твори згаданих представників української та білоруської культури характеризовані передовсім, наскільки це можемо уявити, мовою, для якої властивий неписаний узус: використовувати в мові все загальне, зрозуміле для людей «руських» усього князівства й уникати вузькодialeктного.

Межею цього нерозрізнення була південна межа князівства. Чим далі на південь, на колишні галицькі, закарпатські землі, тим виразніше українською ставала писемна «руська» чи «проста» мова. Зрештою, у XVI ст. маємо не просто зразки української «руської, простої» мови, а фактично хрестоматії окремих українських діалектів, як-от: закарпатського – «Нягівські поучіння», (середина XVI ст.), «Скотарське Євангеліє» 1588 р., лемківського – «Акти с. Одрехови» (середина-кінець XVI ст.). Над писарями цих пам'яток не тяжів якийсь підсвідомий страх, аби не вжити місцевої локальної мовної риси. Вимовляли закарпатці [праўдоў великоў] і писали **правдовъ великовъ** [НП, с. 8], 'правдою великою', [вес'іл'ум] – **вешлюмъ** [НП, с. 6], 'весіллям', [до кунц'я] – **до кунця** [НП, с. 11], [йіў] – **ивъ** [НП, с. 16], 'ів', [айно] – **айно** [НП,

с. 5], 'так'. Чого не можна сказати про писарів (письменників, полемістів) із Полісся та цілої Білорусі: вимовляв полочанин [хадз'іц'], а писав ходити, [йон] – онъ, вимовляв поліщук [нуоч], а писав ночъ, [оз'до] – здhсет.

Ми не бачимо явних підстав для протиставлення в XVI ст. термінів «руська», «проста» мова. Вони є абсолютними синонімами до назви «староукраїнська» чи відповідно «старобілоруська мова». Вважаємо безпідставними спроби протиставити поняття «руська» як позалітературна, що використовувалася лише в діловій писемності, та «проста» як повноцінна літературна. До того ж в уяві сучасників-писарів, про що вже йшлося вище, словами «руска» та «простая» позначалася одна мова. Різними їх зробили сьогочасні науковці. Також термін «проста» мова цілком логічно застосовувати і до білоруської писемності. Штучною видається нам назва «книжна українська мова» (до речі, у білоруській лінгвістичній термінології вона відсутня): виходить, що відомі на сьогодні покрайні записи на полях друкованих чи рукописних книг, написані якоюсь іншою мовою.

Пропонуємо вживати такі терміни відповідно до часу функціонування літературно-писемної мови:

– «руська» або спільна «українсько-білоруська» – мова на північноукраїнських і білоруських землях ВКЛ переважно до XVI ст.;

– «руська», «проста» або «староукраїнська» – мова текстів, що постали переважно на українській території (хоч не виключено й на білоруській), у яких проявляються південно- та північноукраїнські риси (в тому числі й «українського комплексу»⁶ – «ікання», поплутування *i – ы*, відображення диспалаталізації приголосних та ін.). Окремі зразки від XIV ст.;

– «руська», «проста» або «старобілоруська» – мова текстів, що постали переважно на білоруській території (хоч не виключено й на українській), у яких проявляються білоруські (не північноукраїнські) риси (в тому числі й «білоруського комплексу» – «акання», «дзекання», «цекання» та ін.). Окремі зразки від XIV ст.

⁶Під терміном „український/білоруський комплекс” розуміємо вживання у пам'ятці одночасно низки лінгвальних рис, що стали в подальшому визначальними в національній літературній мові.

Література

1. Анічэнка У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1969. – 293 с.
2. Берында Памва. Лексіконъ словенороскій и именъ тлькованіе. Киев, 1627 / Підгот. до вид. В. Німчук. – К., 1961. – 271 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст.).
3. Булаховський Л.А. Питання походження української мови / Л.А. Булаховський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.
4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку / О. Горбач // Машинопис резюме доповіді на II Конгресі МАУ. – Львів, 1993.
5. Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие? / Е.Ф. Карский // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 253-263.
6. Карский Е.Ф. Белоруссы / Е. Карский. – Т. II. – Вып. 1. – Варшава, 1912.
7. Клімаў І. Мова перакладу Евангелля В.Цяпінскім (графіка, арфаграфія, фанетыка) / І. Клімаў. – Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. нав. – Мінск, 1997.
8. Клімчук Ф.Д. Гістарычная дыялекталогія / Ф.Д. Клімчук // Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
9. Мозер М. Что такое «простая мова»? / М. Мозер // *Studia Slavica Hung.* 47/3-4. – 2002. – С. 221–260.
10. Мозер М. О «простой мове» / М. Мозер // Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого княжества Литовского. Материалы междунар. конф. – М., 2006. – С. 112–130.
11. Мозер М. Язык Литовских Статутов и вопрос о его «нормализации» (с синопсисом параллельных мест первого раздела Статутов 1529, 1566 и 1588 гг.) / Михаэль Мозер // *Studia Russica.* – Т. XXIII. – Budapest, 2009. – С. 177–225.

12. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. / В.М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

13. Мякишев В. «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей / В. Мякишев // *Studia Russica*. – Т. XVIII. – Budapest, 2000. – С. 165-172.

14. Мишкинене Г. Предисловие / Галина Мишкинене, Надежда Морозова, Сергей Темчин, Марина Чистякова // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. – Vilnius, 2009. – С. 13–14.

15. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII вв. / В.Н. Перетц. – Т. III. – Л., 1929. – 123 с.

16. Плотнікаў Б.А. Беларуская мова. Лінгвыстычны кампендыум / Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. – Мінск, 2003.

17. Плющ П.П. Історія української літературної мови / П.П. Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 423 с.

18. Успенский Б. История русского литературного языка XI – XVII вв. / Б. Успенский. – Будапешт, 1988.

19. Чепіга І.П. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія) / І.П.Чепіга // *ЗНТШ*. – 1995. – Т. 229. – С. 277–288.

20. Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І.П. Чепіга // *Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик* / Підгот. до вид. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 13-54.

21. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії: Дві статті про постання української мови / Ю. Шевельов. – К. : ВД «КМ Academia», 1994. – 33 с.

22. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; пер. з англ. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

Джерела

АУМ – Атлас української мови : У 3-х тт. – Т. I. –К.: Наукова думка,1984. – 498 с.; Т. II. – 1988. – 520 с.; Т. III. – 2002. – 267 с.

ЛГБГ – Лінгвістичная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 2 с. + 80 карт.

ЄТ – *Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare.* Herausgegeben von Heorhi Halenčanka.– Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2005.

ЄТП – *Предмова // Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare.* Herausgegeben von Heorhi Halenčanka.– Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2005. – Рядки 1-205.

КЦН – Смотрицький Герасим. «Ключ царства небесного» / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. – Житомир, 2005.

НП – Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Підгот. до вид. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001.

ПТ – Беларускі Трышчан. *Faksimile rękopisu wraz z analizą filologiczną Alesia Brazgunowa i Nadziei Starowojtowej i ich przekładami na współczesny język białoruski.* Pod red. Mariusza Maszkiewicza. – Wrocław 2007.